

TOŻSAMOŚĆ i PAMIĘĆ

Konteksty
kulturowe
i społeczne

pod redakcją
Denysa Pilipowicza
Rafała Kęsa

S T U D I A
UKRAINOZNAWCZE

TOŻSAMOŚĆ I PAMIĘĆ
KONTEKSTY KULTUROWE I SPOŁECZNE
STUDIA UKRAINOZNAWCZE

TOŻSAMOŚĆ I PAMIĘĆ
KONTEKSTY KULTUROWE I SPOŁECZNE
STUDIA UKRAINOZNAWCZE

pod redakcją
Denysa Pilipowicza
Rafała Kęska

Kraków 2020

© Copyright by individual authors, 2020

© Copyright by Denys Pilipowicz, Rafał Kęsek, 2020

Recenzenci

dr hab. Anna Horniatko, prof. UAM (Polska)

prof. dr hab. Bohdan Hud', LUN (Ukraina)

Opracowanie redakcyjne

Justyna Ostafin

Skład i łamanie

Anna Basista

Projekt okładki

Marta Jaszcuk

ISBN 978-83-8138-333-2 (druk)

ISBN 978-83-8138-334-9 (on-line, pdf)

<https://doi.org/10.12797/9788381383349>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

✉ publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
-------------	---

CZEŚĆ I KONTEKSTY KULTUROWE

abp Ihor Isichenko „Prawosławny sarmata” przeciwko mitowi Bohdana Chmielnickiego	11
Agnieszka Gronek Ikony anonimowego malarza z zachodniej Łemkowszczyzny z lat 80. XVII wieku. Charakterystyka stylu.....	29
Alicja Z. Nowak Katolicko-prawosławne spory o celibat w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.....	53
Denys Pilipowicz Tożsamość filozofa. Przyczynek do tematu Skoworoda i Ukraina	75
Anna Michalko Rola <i>Trebnika</i> św. Piotra Mohyły w zachowaniu tożsamości religijnej rodzin ukraińskich	93
Agnieszka Matusiak Rana – tożsamość – podmiot. Zmagania kultury i literatury ukraińskiej z traumą postkomunistyczną. Od postkolonialności do dekolonialności (zarys projektu badawczego)	115
Olga Kich-Maslej Trudne dziedzictwo. Problem cmentarzy ukraińskich na terenach postmigracyjnych Polski Południowo-Wschodniej	133

CZĘŚĆ II

KONTEKSTY SPOŁECZNE

Oleksandr Kornijewskij, Artem Fylypenko

Retrospektywna refleksja nad „porażką” w świadomości społecznej narodów Europy Środkowo-Wschodniej	165
--	-----

Joanna Bobula

Konfederacja pamięci. Ukraińskie postsowieckie narracje narodowe między akceptacją a odrzuceniem (zarys problemu)	183
---	-----

Paweł Sekuła

Wpływ katastrofy czarnobylskiej na proces kształtowania ukraińskiej opozycji antykomunistycznej w Związku Sowieckim	207
---	-----

Michał Urban

Współczesny Lwów: między tożsamością narodową a historycznymi zaszłościami	223
--	-----

Roman Kalytchak, Nataliya Romanyuk

Zakładnicy przeszłości? Lwowska Rada Obwodowa a stosunki ukraińsko-polskie ...	241
--	-----

Rafał Kęsek

Problem tożsamości i samoidentyfikacji politycznej mieszkańców terenów okupowanych we wschodniej Ukrainie (w latach 2014–2020).....	263
---	-----

Noty o autorach	281
-----------------------	-----

Indeks osobowy	285
----------------------	-----

abp Ihor Isichenko

Państwowy Uniwersytet im. W.M. Karazina w Charkowie (Ukraina)

Państwowy Uniwersytet „Akademia Kijowsko-Mohylańska” w Kijowie

 <https://orcid.org/0000-0003-3270-104X>

e-mail: archbishop.ihor@gmail.com

„Prawosławny sarmata” przeciwko mitowi Bohdana Chmielnickiego

„The Orthodox Sarmatian” – against the myth of Bohdan Khmelnytsky

Summary

The myth of Bohdan Khmelnytsky, formed in pro-Russian circles during the 18th and 20th centuries, became an essential factor in imposing a deformed image of the Cossack wars of the 17th century onto our historical consciousness. The central idea of this myth is the interethnic nature of the Khmelnytsky War and the “reunification” with the Moscow Kingdom as its goal. Joachim Jerlycz’s *Latopisiec* is a very important factor in disavowing of this myth. It represents the position of the opponents of the Hetman, who had been integrated into the social elites of the Polish-Lithuanian Commonwealth, – the “Sarmatian nobility”.

Keywords

Joachim Jerlycz, Bohdan Khmelnytsky, baroque, myth, sarmatism, historical narrative

Miejsce Bohdana Chmielnickiego w ukraińskim micie narodowym wydaje się trwale i bezdyskusyjne. Jego symboliczną reprezentację stanowi przede wszystkim okazały pomnik hetmana – zwycięzcy autorstwa Mychajła Mikieszyna odsłonięty na placu Sofijskim w 1888 r.¹, a dla starszego pokolenia – powielany w milionach egzemplarzy obraz *Na wieki z Moskwą, na wieki z rosyjskim narodem* autorstwa dwukrotnego laureata nagrody Stalina – Mychajła Chmelka – stworzony z okazji 300. rocznicy tzw. zjednoczenia Ukrainy i Rosji². Wizerunek hetmana wraz z portretami księcia Włodzimierza Wielkiego i Jarosława Mądrego umieszczono na jednym z najpopularniejszych³ banknotów niepodległej Ukrainy (5 hrywien), zaś

¹ Киев. Энциклопедический справочник, ред. А.В. Кудрицкий, Киев 1985, s. 675.

² С. Панкратьев, *Триумф и трагедия живописца*, „Киевский вестник” 2009, (z 5 V) [on-line] http://kyiv-vestnik.com.ua/public_s1174.html – 24 I 2020.

³ W latach 1996-1998 5 hrywien stanowiło równowartość niemal 3 dolarów amerykańskich.

misja hetmana jako przywódcy walk narodowowyzwoleńczych okresu 1648-1657 do dziś jest niekwestionowana⁴.

Zastanawiające jest jednak to, że spuścizna literacka okresu wojen kozackich praktycznie nie daje podstaw do uzasadnienia tego mitu. Chmielnicki nie stał się bohaterem tak popularnych w epoce baroku panegiryków, a wiersze, w których pojawia się jako bohater, tworzone na pograniczu literatury i folkloru, rozpowszechniane były w formie ustnej bądź w rękopisach⁵. Wzorcem dla tego typu dzieł jawi się utarta alegoria Chmielnickiego – „chmiela”, który stał się zaczynem niepokojów społecznych kojarzonych z warzeniem piwa: „Wysypał się chmiel z worka”⁶. Najpopularniejsze w XVII-XVIII w. dzieło historiograficzne – *Sinopsis* (1674) – zadziwia całkowitym ignorowaniem postaci Chmielnickiego, sprowadzając znaczenie wydarzeń z lat 1648-1657 do powrotu Kijowa do „berła dzierżących carskich rąk” Aleksego Michajłowicza, jakoby jedyne go prawowitego spadkobiercy wielkich książąt ruskich⁷. W *Kronice* ihumena monasteru św. Michała Archanioła o Złoty Kopuły (1655-1677) – Feodosija Safonowycza (zm. 1677 r.) chmielniczyzna interpretowana jest jako konflikt wewnętrzny, a nie wojna narodowowyzwoleńcza. Wątek ten stanowi część rozdziału *Кройника о земли Полскої* i w sposób bardzo wyważony podchodzi do działalności wojskowej i państwowotwórczej kozackiego hetmana⁸. I choć *Лимонус Самовидця* skupiony jest w całości na wydarzeniach chmielniczyzny oraz wczesnym okresie państwowości kozackiej w latach 1648-1702, jego tajemniczy autor, jak już dawno zauważył Jarosław Dzyra, „nigdzie nie ujawnia własnego stosunku do postaci Bohdana Chmielnickiego, jeśli pominąć dwie aluzje, z których jedna ma wydźwięk pozytywny, zaś druga wyraźnie oskarżycielski”⁹. Chodzi o pozytywną charakterystykę Chmielnickiego jako setnika kozackiego: „kozak roztropny w dziele wojennym, w piśmie biegły i często z dworem królewskim w poselstwach będący”¹⁰. Z kolei oskarżenie sformułowane zostało w odniesieniu do faktu, że po pierwszych zwycięstwach Chmielnicki „słusznej zgody z polskim monarchą jako panem swoim nie czynił”¹¹.

Gloryfikacja Chmielnickiego rozpoczyna się już po upadku wyzwoleńczych starć hetmana Iwana Mazepy i zniszczeniu Siczy Zaporoskiej 1708 r. Oczywista staje się perspektywa pełnej inkorporacji Hetmańszczyzny przez Carstwo Moskiewskie,

⁴ *Енциклопедія історії України*, ред. В.А. Смолій et al., т. 10: Т-Я, Київ 2013, s. 389.

⁵ *Українська поезія. Середина XVII ст.*, ред. В.І. Крекотень, М.М. Сулима, Київ 1992, s. 98-120.

⁶ *Ibidem*, s. 98.

⁷ *Київській Синопис или Краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссійскаго народа и первоначальных князех богоспасаемого града Кіева*, Київ 1823, s. 142-143.

⁸ Ф. Софонович, *Хроніка з літописців стародавніх*, ред., передмова, коментарі Ю.А. Мицик, В.М. Кравченко, Київ 1992, s. 227-234.

⁹ Я.І. Дзира, *Вступ*, [w:] *Літопис Самовидця*, вид. підготував і дем, Київ 1971, s. 18, *Джерела з історії України*.

¹⁰ *Літопис Самовидця*, s. 47.

¹¹ *Ibidem*, s. 56.

które od 1721 r. przekształca się w Imperium Rosyjskie. Zmusza to ukraińskich autonomistów do poszukiwania w przeszłości potwierdzenia odrębności Hetmańszczyzny na podstawie jej samodzielnego przeciwstawienia się politycznym elitom Rzeczypospolitej oraz solidarnego podjęcia decyzji o przejściu pod jurysdykcję cara. Właśnie wtedy Chmielnicki staje się postacią symboliczną – uosobieniem idei „wolności kozackiej”, ale jednocześnie paradoksalnej pokory wobec woli cara.

Już Samiło Welyczko, kancelarzysta z otoczenia Wasyla Koczubeja – oponenta I. Mazepy, w swoim *Сказаніи о войнѣ казацкой з поляками* konstruuje monumentalny obraz wodza narodowego, równego Aleksandrowi Macedońskiemu i legendarnemu zdobywcy Rzymu – Odoakrowi. Obraz ten znalazł swoją realizację w przypisywanej Samiłowowi Zorce mowie pogrzebowej – co ciekawe, napisanej w języku polskim¹². Hadziacki pułkownik Hryhorij Hrabjanka (ok. 1666-ok. 1738) w epickim dziele *Дѣйствія презьбной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки* wyraźnie umieszcza postać Chmielnickiego w centrum swojej narracji i upodabnia go do bohaterów pokroju księcia Światosława:

Муж поистиннѣ имени гетманського достоин, много дерзновен въ бѣдствія входити, множає совѣтен в самих бѣдствіяхъ бѣше, в нем же ни тѣло коими либо труди изнуренно, ни благодушество противними навѣт побѣжденно быти можаше; мрза и зноя терпѣніє равно, пици и питія не елико непотребное иждивеніє, но елико естеству довлѣяше, толико вкушаше; сномъ въ нощи, ни во дни побѣждашеся..., первій на брань, послѣдній по уставшей брани исхождаше¹³.

Mąż zaprawdę na berło hetmańskie zasługujący, bardzo śmiało niebezpieczeństwem się przeciwstawiał, w niebezpieczeństwie będącym z pomocą przychodził, ciało jego żadnymi trudami nie zmęczone, ani łaskawość pokonana być nie może; mróz i żnój cierpliwie znosił, chleba i wody tyle tylko, ile było konieczne, tyle spożywał; snem ani w dzień ni w nocy nie zmorzony..., pierwszy do boju występował, a ostatni z pola walki schodził.

W percepcji anonimowego autora dramatu *Милость Божія, Украину от неудобносимыхъ обидъ людскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкого [...] свободившая*, wystawionego w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w 1728 r. z okazji 80. rocznicy chmielniczyny, hetman kozacki jawi się jako narzędzie opatrności Bożej. To – „wódz największy”, „Ojczyznę nade wszystko miłujący”, „praw ojczystych zagrozały obrońca”, „starożytnej sławy kozackiej wierny wykonawca”, „Bożym Duchem do tego dzieła przepełniony”¹⁴. Historyczna misja Chmielnickiego wyzwolenia Ukra-

¹² С. Величко, *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке*, т. 1, Киев 1848, s. 289-294.

¹³ Г. Грабянка, *Дѣйствія презьбной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки*, Киев 1854, s. 153.

¹⁴ *Исторические песни малорусского народа*, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова, т. 2, вып. 1, Киев 1875, s. 163.

iny od „niesprawiedliwych krzywd ludzkich” ukazana została poprzez analogię do dokonania starotestamentowego proroka, który wyprowadził swój naród z niewoli egipskiej. Personifikowany obraz Ukrainy zwraca się do Boga z błaganiem:

*Иже древле съ Моисеом милость сотворивый,
И тѣмъ Израильское племя свободивый
От работы Египта, провед по пустыни
Столпом сугубым: Ты Сам, Ты тожде и нынѣ
И Богдану моему яви неизмѣрну
Благодать Твою! Буди вождю правовѣрну
Столп крѣпости, от лица врагов заступаая
И правовѣрныхъ его воєв защищая¹⁵*

Jak dawniej Mojżesza umiłowałwszy,
i przez to plemię Izraelskie oswobodziwszy
Od niewoli egipskiej, przeprowadził przez pustynię
Słupem podwójnym: Ty Sam, Ty wtedy i dzisiaj
I Bohdanowi memu wyjaw niezmierzoną
Twoją Łaskę! Bądź dla wodza prawowierne go
Słupem oparcia, od wrogów ochroną
I prawowiernych rycerzy jego obroną

W odpowiedzi Bóg posyła Ukrainie wyzwoliciela. Już tutaj można zauważyć sakralizację obrazu Chmielnickiego jako elementu imperialnego mitu wejścia Ukrainy do przestrzeni „trójjedynego ruskiego narodu” – „zjednoczenia” ze starszym, „wielkoruskim” bratem dla poratunku od nieznosnego ucisku religijnego i narodowego. Zapotrzebowanie ideologiczne na taki mit stopniowo wzrastało wraz z narastaniem ingerencji Imperium Rosyjskiego w wewnętrzne sprawy I Rzeczypospolitej, aktywnym udziałem Rosji w jej trzech rozbiorach, rywalizacją wojskową z oddziałami polskimi armii napoleońskiej, wybuchem powstania listopadowego (1830-1831) oraz styczniowego (1863). Antypolski i antykatolicki wydźwięk mitu „zjednoczenia” aktualizował się z obawy przed niebezpieczeństwem „polskiego separatyzmu” oraz inspirowanymi przez niego niepodległościowymi pragnieniami Ukraińców. Bardzo aktywnie wykorzystywany był motyw domniemanego ucisku religijnego prawosławnych Ukraińców w Rzeczypospolitej oraz zbawczej roli Chmielnickiego dla Cerkwi kijowskiej. W szczególny sposób odwoływano się do tego motywu w okresach dominacji w rosyjskiej ideologii monarchicznej teorii oficjalnej narodowości z jej bazową triadą: „prawosławie, samowładztwo, ludowość”¹⁶.

¹⁵ *Ibidem*, s. 150-151.

¹⁶ А. Зорин, *Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII-первой трети XIX века*, Москва 2001, s. 338-374, *Historia Rossica*.

Rozwój badań dotyczących historii politycznej i historii Kościoła w XIX w., publikacja materiałów źródłowych coraz bardziej skłaniały do refleksji nad prawdziwością kozackiego hasła „za prawosławną wiarę” oraz realiami polityki religijnej Chmielnickiego. Trudno było nie dostrzegać krytycznego stosunku do ruchu kozackiego ze strony metropolity Sylwestra Kossowa i ogólnie wyższej hierarchii cerkiewnej. Później doktor historii Kościoła, członek korespondent rosyjskiej Akademii Nauk Konstanty Charłampowicz (1870-1932) w taki sposób będzie tłumaczył pozycję społeczną metropolity:

нерасположением, какое питал к Москве Сил. Коссов, как воспитанный на польский образец шляхтич, тяготевший всем строем своих понятий и чувств к польской цивилизации, дороживший польскими политическими и социальными порядками и гнушавшийся Москвы с ее самодержавием верховной власти, с необразованностью духовенства и с грубостью нравов¹⁷.

Podjęrziwość, jaką wzbudził w Moskwie Sylwester Kossow – szlachcic wykształcony według *polskich wzorców*, kierujący się całym swoim aparatem pojęciowym i wyobrażeniami ku polskiej cywilizacji, ceniący polskie polityczne i społeczne porządki, *odwracający się* od Moskwy z jej samodzierżawiem władz centralnych, z brakiem wykształcenia duchowieństwa i z prostackimi obyczajami.

Nie stanęło to jednak na przeszkodzie ukraińskim romantykom, aby przyłączyć się do pielęgnowania mitu Chmielnickiego, choć zauważyć należy, że przyjęło ono formę naiwnego kozakofilstwa. Nawet młody Markian Szaszkewycz w Galicji z zamiłowaniem opisuje oblężenie Lwowa, wykorzystując charakterystyczną metonimię:

*Як гетьман Хмельницький кінми на вернув –
Та й Львів ся здвигнув;
Як гетьман Хмельницький шаблею звив –
Та й Львів ся поклонив*¹⁸.

Jak Hetman Chmielnicki końmi ruszył –
To Lwów się poruszył;
Jak Hetman Chmielnicki szablę wzniosł –
To Lwów na kolana rzucił.

Chmielnicki jak bohater epicki własnym tylko słowem zmusza do działania masy, wywołuje popłoch wśród wrogów. Pantalejmon Kulisz w poemacie *Великі проводи* (1862) w sposób poetycki interpretuje zawołanie hetmana do przeciwstawienia się obcemu uciskowi:

¹⁷ К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914, s. 161.

¹⁸ М. Шашкевич, *Твори*, Київ 1973, s. 28.

«Гей, хто не хоче
Шляхті догоджати,
Хай до мене прибуває!»¹⁹

Hej, kto nie chce
Szlachcie usługiwać,
Niechaj do mnie przybywa!

W tym kontekście zaskakujące wydają się przepełnione goryczą słowa Tarasa Szewczenki na temat Chmielnickiego jako „bezrozumnego syna”²⁰, z którego powodu Ukraina znalazła się pod ciężkim moskiewskim jarzmem. Dusza czarnobrewej Prysi nie może trafić do raju tylko dlatego, że idąc z wiadrami pełnymi wody, przecięła ona drogę Chmielnickiemu (zabobonny znak jako życzenie powodzenia), który „jechał do Perejesławia przysięgać Moskwie”²¹. Później ten fragment będzie stwarzał ciągłe kłopoty komunistycznym cenzorom z powodu kolizji z oficjalnymi sowieckimi interpretacjami światopoglądu Szewczenki.

Mit Bohdana Chmielnickiego łączył w sobie trzy główne idee: społeczno-wyzwolielską (bojownik o prawa mas pracujących), prorosyjską (przywódca „zjednoczenia” z Moskwą) oraz, w nieco zawołowany sposób, ideę antypolską (lider wyzwolenia spod polskiego szlacheckiego ucisku). Można pokusić się o przedstawienie kilku czynników, które przyczyniły się do popularyzacji tego mitu w ZSRR po II wojnie światowej:

1. Uwolnienie oficjalnej ideologii od retoryki kosmopolitycznej oraz jawne zadeklarowanie prymatu narodu rosyjskiego wśród narodów ZSRR i państw satelickich.
2. Dążenie do zneutralizowania nastrojów wolnościowych w Ukrainie, które narastały wraz z nasileniem ruchów powstańczych po 1942 r.
3. Poszukiwanie pretekstów do zaatakowania Polski 17 września 1939 r. i represji w stosunku do polskich środowisk patriotycznych.
4. Próby reżimu stalinowskiego, aby wykorzystać czynnik religijny w poszerzaniu wpływu na arenie międzynarodowej, czego przejawem stały się uroczystości ku czci 400-lecia autokefalii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w 1948 r.

Już w 1938 r. najbardziej czuły na koniunkturę polityczną Ołeksandr Kornijczuk napisał dramat *Богдан Хмельницький*²², w którym włożył w usta bohatera słowa: „Nasza siła jest niezwykciona, bo pomoże mi ruski naród”²³. Niewątpliwymi przejawami wykorzystania obrazu Chmielnickiego przez reżim sowiecki było

¹⁹ П. Куліш, *Твори. В 2 т.*, т. 1, Київ 1989, s. 102.

²⁰ Т. Шевченко, *Повне зібрання творів. У 12 т.*, т. 1, Київ 1989, s. 169.

²¹ *Ibidem*, s. 222.

²² О. Корнійчук, *Твори. В 5 т.*, т. 2: *П'єси*, Київ 1967, s. 71-152.

²³ *Ibidem*, s. 151.

ustanowienie 10 października 1943 r. odznaczenia Bohdana Chmielnickiego²⁴ oraz przemianowanie 12 października 1943 r. starodawnego miasta Perejasławia na Perejasław Chmielnicki²⁵. Apogeum stanowił okres świętowania 300. rocznicy tzw. Rady Perejasławskiej, ogłoszony jako jubileusz „zjednoczenia Ukrainy z Rosją”. Centralna idea całego kompleksu ideologicznych uroczystości tego roku określona została w dokumencie *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією*, w którym m.in. stwierdza się, że:

Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, виражаючи столітні прагнення і надії українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес становлення української державности, правильно розумів її завдання і перспективи, бачив неможливість порятунку українського народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією²⁶.

Historyczną zasługą Bohdana Chmielnickiego jest to, że wyrażając wielowiekowe pragnienia i dążenia narodu ukraińskiego do ścisłego sojuszu z narodem rosyjskim oraz inicjując proces kształtowania państwowości ukraińskiej, doskonale rozumiał jej zadania i perspektywy, dostrzegał niemożność wyzwolenia narodu ukraińskiego bez zjednoczenia z wielkim narodem rosyjskim, konsekwentnie dążył do zjednoczenia Ukrainy i Rosji.

Pawło Tyczyna odpowiedział na ideę jubileuszu poetyckim zbiorciem *На Переяславській Раді* (1954), ogłaszając ustami Bohdana Chmielnickiego:

*На Москву нам вся надія,
На Москву єдиний шлях!*²⁷

W Moskwie cała nasza nadzieja,
Ku Moskwie jedyna droga!

Petro Pancz publikuje powieść historyczną *Гомоніла Україна* (1954), w której głównym bohaterem jest Bohdan Chmielnicki, a którą kończą słowa: „Dzięki Narodowi moskiewskiemu, dzięki!”²⁸. Natan Rybak poświęcił hetmanowi dylogię *Переяславська Рада* (1948-1953), a niestrudzony bojownik z „ukraińskim burżuazyjnym nacjonalizmem” Iwan Łe (Mojsa) – trylogię *Хмельницький* (1939-1964). Z czasem dołączy do tego grona Pawło Zahrebelnyj, nieco modernizując obraz Chmielnickiego w powieści *Я, Богдан (Сповідь у славі)* (1983), utrzymanej w duchu spragnionej psychologizmu estetyki „epoki zastoju”. W świadomości społecznej

²⁴ Г.А. Колесников, А.М. Рожков, *Ордена и медали СССР*, Минск 1986, s. 41.

²⁵ *Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Київська область*, головна ред. колегія П.Т. Тронько et al., Київ 1971, s. 512.

²⁶ *Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.)*, Одобрены ЦК КПСС, Москва 1954, s. 8.

²⁷ П. Тичина, *Зібрання творів. У 12 т., т. 2: Поезії 1938-1953*, Київ 1984, s. 555.

²⁸ П. Панч, *Гомоніла Україна. Роман*, Київ 1979, s. 539.

mocno utrwala się mitologizowany obraz przywódcy narodowego, którego do walki motywuje silne poczucie niesprawiedliwości społecznej. Pewne przesunięcie akcentów, które nastąpiło wraz z odzyskaniem przez Ukrainę niezależności, nie wpłynęło zasadniczo na mit Chmielnickiego, z wyjątkiem pomijania bądź ukrywania promoskiewskiej polityki państwowej hetmana. Ciągłe jednak żywa pozostanie kwestia religijnych motywów jego działań – obecna nawet w podręcznikach szkolnych²⁹.

Co znamienne, im bardziej odległa staje się perspektywa czasowa od epoki Bohdana Chmielnickiego, tym wyraźniej mitologizowana jest w świadomości narodowej postać kozackiego hetmana. Decydującą rolę w tym kontekście odgrywa odczytanie historii chmielniczczyzny poprzez kod kozackiej subkultury, utwalony w okresie romantyzmu jako narodowy ideał i adaptowany przez kulturę imperialnej Rosji. Ideologem, którego nosicielem staje się Chmielnicki, w sposób mniej lub bardziej otwarty, ale nieprzerwanie, zawiera w sobie utajony topos „zjednoczenia”: „Na wieki z jedynowiernym rosyjskim narodem!”.

W tym kontekście film Jerzego Hoffmana *Ogniem i mieczem*, który wszedł do ukraińskich kin w 1999 r., stał się wyzwaniem dla kozakofilskich stereotypów. Zarówno film, jak i trylogia Henryka Sienkiewicza (1884-1888) zostały przyjęte jako alternatywna do ukraińskiej, tendencyjna polska wersja wojny narodowowyzwoleńczej z lat 1648-1657. Opozycja względem Chmielnickiego w środowisku ukraińskich elit połowy XVII w.: cerkiewnych, politycznych i kulturalnych, albo pozostaje nieznana, albo ogranicza się do nielicznych renegatów na kształt karykaturalnego obrazu Adama Kisiela z sowieckich dzieł historycznych.

Historyczne zapiski prawosławnego szlachcica z Podola – Joachima Jerlicza (1598-1674) – *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata etc.*, prowadzone między 1620 a 1673 r., stanowią nieocenione źródło wiedzy dotyczącej postrzegania powstań kozackich i ich przywódców w środowisku elit narodowych stanowiących integralną część struktury społecznej I Rzeczypospolitej. Kopia tego dzieła zachowała się pod numerem 535 w zbiorach biskupa Jana Chrzyciciela Albertrandi (1731-1808) – znanego polskiego historyka, archiwisty, prezesa Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Dokument odnalazł i opublikował Kazimierz Władysław Wójcicki (1807-1879) – pisarz i folklorysta, uczestnik powstania listopadowego, główny archiwista i bibliotekarz Senatu Królestwa Polskiego, które od 1815 r. wchodziło w skład Imperium Rosyjskiego. Dwa niewielkie tomiki *Latopisca* Jerlicza ukazały się w 1853 r. w Warszawie (druk miał miejsce w Petersburgu za zgodą carskiej cenzury)³⁰. Franciszek Jan Pułaski (1875-1956) prowadził studia porównawcze tej publikacji oraz starszej rękopiśmiennej wersji dzieła, przechowywanej w założonej w 1844 r. przez grafa Wincentego Kra-

²⁹ В.С. Власов, *Історія України. Підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів*, Київ 2016, s. 114-115.

³⁰ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, z rękopisu wydał K.W. Wójcicki, t. 1-2, Warszawa 1853.

sińskiego Bibliotece Ordynacji Krasieńskich (nr 267 [3454]), zniszczonej w 1944 r. w czasie powstania warszawskiego. Pułaski uznał badany rękopis za oryginalną wersję dzieła i ujawnił szereg rozbieżności w porównaniu z publikacją Wójcickiego³¹. Wybitny ukraiński historyk Orest Łewyćkyj (1848-1922) opublikował później tekst z edycji Wójcickiego w zbiorze *Южнорусские летописи*³², uwzględniając również odnaleziony przez Pułaskiego rękopis.

Kazimierz Władysław Wójcicki podjął się rekonstrukcji biografii Joachima Jerlicza na podstawie opublikowanej przez niego kroniki³³. Kronikarz urodził się 19 maja 1598 r. w szlacheckiej rodzinie we wsi Kolenka (dziś wieś Kołomje w obwodzie chmielnickim, w rejonie sławutyckim) pod Ostrogiem. Na polecenie ojca rozpoczął służbę wojskową i w szeregach wojsk hetmana Stanisława Żółkiewskiego brał udział w wojnie z Turcją we wrześniu 1617 r. w bitwie pod Buszą oraz w 1618 r. pod Oryninem. Po krótkiej przerwie wywołanej podpisaniem pokoju między Rzeczpospolitą oraz imperium osmańskim Joachim Jerlicz powrócił do służby i walczył z Turkami pod Chocimiem, gdzie został ranny. W końcu ożenił się i osiadł w rodzinnym majątku, gdzie z kolei stał się ofiarą napaści sąsiedzkiej, a na początku chmielniczczyzny został zmuszony do ukrywania się w pobliskich lasach oraz w monasterze Kijowsko-Pieczerskim. Kiedy na ziemię północnoukraińskie wkroczyły wojska osławionego w działaniach podczas potopu szwedzkiego wojewody ruskiego Stefana Czarneckiego, Jerlicz przyłączył się do niego i walczył przeciwko Kozakom.

Mychajło Hruszewski w swoim przeglądzie źródeł historycznych do historii chmielniczczyzny ocenił *Latopisiec* Jerlicza „jako ciekawy głos [przedstawiciela – I.I.] pewnej warstwy społecznej”³⁴. Pod koniec XX w. na kronikę zwrócił uwagę protojerej Jurij Mycyk³⁵. Z kolei Ihor Teslenko z właściwą sobie skrupulatnością zweryfikował i doprecyzował szereg faktów dotyczących biografii Jerlicza. Datę urodzenia określił uczony na 19 marca 1598 r. Co najważniejsze, Teslenko odnalazł w kijowskim monasterze Pustynno-Mykylskim świadectwo dotyczące życia monastycznego Jerlicza pochodzące z okresu między II połową lat 20. a 1635 r. Wtedy też Jerlicz zmienił imię Jan na Joachim, a później porzucił życie klasztorne, aby ożenić się w 1635 r. Uciekając przed niebezpieczeństwem ze strony Kozaków w 1648 r., przybył do Kijowa, gdzie pozostał do 1650 r. Później przedostał się na Wołyń i osiadł koło Dubna, gdzie zmarł między 3 lipca a 3 listopada 1674 r.³⁶

³¹ F. Puławski, *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, Warszawa 1915, s. 406-408, *Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, t. 23-29.

³² *Южнорусские летописи*, ред. О.И. Левицкий, Киев 1916, s. 33-393.

³³ K.W. Wójcicki, *Joachim Jerlicz i latopisiec albo kroniczka jego od r. 1620 do 1673*, „Biblioteka Warszawska” 1852, nr 2, s. 189-204; *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 1, s. XIII-XLIV.

³⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 8, ч. 2, Київ-Відень 1922, s. 200.

³⁵ Ю.А. Мицик, *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича*, „Архіви України” 1995, № 4-6, s. 33-40.

³⁶ І. Тесленко, *Родинний клан Єрличів*, „Соціум. Альманах соціальної історії” 2004, вип. 4, s. 135-188.

Jak zauważył Ihor Teslenko, literaturoznawcy „dosyć sceptycznie odnosili się” do *Latopisca Jerlicza*³⁷. I choć uwaga ta dotyczyła polonistów, w większym stopniu odnosi się ona do historyków ukraińskiej literatury. Pomimo faktu, że publikacja *Latopisca* została zauważona, nie spiesiono się z włączeniem dzieła w kontekst ukraińskiej literatury narodowej. Wyjątek stanowiły wiersze opisujące porażkę Stefana Potockiego w bitwie pod Korsuniem 25-26 maja 1648 r., chętnie publikowane przez ukraińskich autorów³⁸. Iwan Franko umieścił analizę tych poezji w pracy *Смудії над українськими народними піснями*³⁹, a zawarte tam wnioski rozwinął Mychajło Wozniak⁴⁰. Co znamienne, kiedy Ołeksandr Biłec'kyj włączył wspomniane wiersze do *Хрестоматії давньої української літератури*, nie wspomniał o pierwotnym źródle, lecz wskazał na publikację Wołodymyra Antonowycza i Mychajły Drahomanowa⁴¹. Jedynie w ósmiotomowej edycji *Історія української літератури* (1967) streszczenie wierszy zawiera wskazanie na pierwotne źródło – *Latopisiec Jerlicza*⁴². Jednakże w rozdziałach poświęconych prozie historycznej próżno szukać wzmianki o tym dziele⁴³.

Przełomowy w tym kontekście stał się 12-tomowy kurs historii ukraińskiej literatury, w którym po raz pierwszy uwzględniono informację o *Latopiscu*⁴⁴. Autor rozdziału – Mykoła Korpaniuk, który wcześniej dokonał „legitymizacji” dzieła w kontekście ukraińskiej historii literatury⁴⁵, teraz umieścił je w należnym miejscu w kanonie ukraińskiego baroku. Natalia Jakowenko, badając źródła i wymiary tożsamości Joachima Jerlicza jako prawosławnego Rusina („Kijowianina”), u którego gorliwy regionalizm i oddanie tradycyjnej bizantyjskiej obrzędowości łączą się z cnotami szlacheckimi – wiernością królowi i Rzeczypospolitej⁴⁶, umieściła tę postać w zupełnie innej perspektywie. Co prawda Jakowenko rezygnuje ze

³⁷ *Ibidem*, s. 136.

³⁸ Н. Костомаров, Богдан Хмельницький. Историческая монография, т. 3, Санкт-Петербург 1884, s. 346, 348-351; Исторические песни малорусского народа, s. 137-140.

³⁹ І. Франко, Студії над українськими народніми піснями. Битви на Жовтих Водах і під Корсунем, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 1911, т. 105, s. 42-48.

⁴⁰ М. Возняк, Українські пісні й польські вірші з „Літописця” Єрлича, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 1931, т. 151, s. 195-205.

⁴¹ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.), ред. О.І. Білецький, Київ 1967, s. 236-237.

⁴² Історія української літератури. У 8 т., ред. колегія Є.П. Кирилук et al., т. 1, Київ 1967, s. 427-428.

⁴³ *Ibidem*, s. 291-294, 401-425.

⁴⁴ Історія української літератури. У 12 т., т. 2: Давня література (друга половина XVI-XVIII ст.), Київ 2014, s. 441-443.

⁴⁵ М. Корпанюк, Слово. Хрест. Шабля. Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище, Київ 2005, s. 535-538.

⁴⁶ Н. Яковенко, Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича), [w:] Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик, ред. Л. Довга, Н. Яковенко,

skupiania się na przejawach stanowej (szlacheckiej) świadomości Jerlicza, ponieważ są one typowe i wpisują się z jednej strony we właściwą dla szlachty pewność wrodzonej wyższości szlachty nad prostymi masami, z drugiej zaś – w solidarny wybuch oburzenia na *przestępcze* działania *świniopasów*, którzy odważyli się w 1648 r. podnieść rękę na własnych panów⁴⁷.

Jednakże właśnie owa stanowa świadomość, która sytuuje Jerlicza wśród obrońców integralności Rzeczypospolitej, staje się niesłuchanie istotnym czynnikiem w perspektywie dekonstrukcji mitu dotyczącego międzynarodowego i międzywyznaniowego charakteru chmielniczyzny; mitu, którego głównym nosicielem stał się w XVIII-XX w. sam hetman kozacki.

Latopisiec Jerlicza nie pozostawia wątpliwości co do niewzruszonej tożsamości autora – Rusina (Ukraińca), wiernego Cerkwi prawosławnej, który bynajmniej nie postrzega siebie jako marginesu w przestrzeni społecznej Rzeczypospolitej. Przynależność Jerlicza do środowiska stanu szlacheckiego przejawia się głównie na poziomie mentalności. Postrzega on siebie jako część siły państwowotwórczej scalonej nie tyle przywilejami i dominacją ekonomiczną, ile poczuciem odpowiedzialności za Rzeczpospolitą, jej przyszłość, za zachowanie tradycyjnego sposobu życia, prawodawstwa, swobód indywidualnych – wszystkiego tego, co tak mocno odróżniało jego ojczyznę od sąsiednich autorytaryzmów.

Owa mentalność definiowana jest poprzez pojęcie sarmatyzmu⁴⁸, który w XVII w. z etnogenetycznego mitu przekształcił się w ideologię stanową z zabarwieniem mesjanistycznym i ekskluzywistyczną wizją swego miejsca w świecie jako „wyspy wolności na morzu despotyzmu”⁴⁹. Z perspektywy szlachcica – sarmaty, obojętne, czy był Polakiem, Litwinem, czy Rusinem – chmielniczyzna wydawała się zjawiskiem destrukcyjnym, „kozackim potopem”, który połączywszy się z potopem szwedzkim, mógł pochłonąć tę unikalną wysepkę.

Teza, że Jerlicz odczuwał wrogość do kozactwa jako takiego, zdaje się nieuprawniona. Włączona do *Latopisca* opowieść o wyczynach Kozaków pod Chocimem ukazuje raczej zachwyt, szczególnie kiedy mowa o hetmanie Sahajdacznym, którego pochwale towarzyszy uwaga: „nie był prostego urodzenia ale szlachcic od Sambru”⁵⁰. Na korzyść stanu kozackiego przemawia fakt, że jeszcze przed otwartym wystąpieniem Chmielnickiego ci sami Kozacy, usłyszawszy od niego „zamysły niezbożne, łotrowskie” oraz podejrzewając go o zdradę, uwięzili buntownika i przekazali komisarzowi wojska zaporoskiego Jackowi Szembekowi (t. 1, s. 99-100). Jednakże

Київ 2005, s. 475-509. Przedruk w: eadem, *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-початку XVIII століття*, Київ 2012, s. 63-104.

⁴⁷ Eadem, *Життєпростір versus ідентичність...*, s. 500.

⁴⁸ T. Mańkowski, *Genealogia sarmatyzmu*, Warszawa 1946; T. Ulewicz, *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków 1950.

⁴⁹ J. Maciejewski, *Sarmatyzm jako formacja kulturowa. Geneza i główne cechy wyodrębniające*, „Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1974, nr 4(16), s. 22.

⁵⁰ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 1, s. 5. Kolejne cytaty z tego wydania oznaczam, podając numer tomu oraz strony w nawiasach w tekście głównym.

wyjście poza ramy prawne Rzeczypospolitej, w szczególności sojusz z odwiecznymi wrogami – Portą Osmańską oraz Chanatem Krymskim, przekształca to środowisko w niebezpieczną, destrukcyjną siłę.

W oczach Jerlicza Chmielnicki staje się sprawcą tej transformacji – „Arcy - tyranem i mordercą” (t. 2, s. 5). Jego działania odbijają się bezpośrednio na życiu autora – to przecież rozpuszczone przez hetmana oddziały panoszą się „w Polesie i po innych krajach, różnych gościńcach i miastach”, zmuszając Jerlicza do ucieczki z własnego majątku do lasu (t. 1, s. 69). To właśnie Kozacy tak przerazili siostrę stryjeczną kronikarza – Eudoksję Kropiwnicką, że ta przedwcześnie zmarła (t. 1, s. 70). Z kolei brat Jerlicza – Maciej zniknął podczas walk pod Monastyrzyszcem 20-21 marca 1653 r. i albo został zabity, albo sprzedany w jasyr Ordzie (t. 1, s. 144).

Chmielnicki staje na czele wojsk kozackich atakujących ziemie koronne Rzeczypospolitej, aby „dokończyć nędznych chrześcijan” i otworzyć Tatarom wrota do Polski (t. 1, s. 98). Reakcja prostego ludu na rozpowszechniane przez hetmana uniwersały przypomina reakcję pszczoł na miód. Po bitwie pod Beresteczkiem „jakby na miód i swawolę się rzucili, młode i stare, nie dbając że kośba i żniwa następują” (t. 1, s. 123). Chmielnicki staje niewątpliwie w centrum zła i świata pokus, bezsprzecznie świata wrogiego autorowi. Motywy, którymi kierował się Chmielnicki, sprowadzają się do osobistej urazy za odebrany mu przez Czaplińskiego chutor, „przez co ogień wielki zapalił się i wszystkie Państwo Polskie w niwecz obrócił” (t. 2, s. 32). On jest „sprawca i rozbójnik starszy” (t. 1, s. 129), który tworzy wokół siebie przestępczą przestrzeń.

W owej przestrzeni panuje zdrada, co raz po raz przypomina autor poprzez określenia typu „niezbożne zdrajcy” (t. 1, s. 111), „zdrajca Chmiel” (t. 1, s. 153), „zdrajca Chmielnicki” (t. 1, s. 155). Pułkownik kijowski Anton Żdanowycz, wysłany w poselstwo do króla Jana Kazimierza w czerwcu 1653 r., wyznał, że Chmielnicki oddelegował swoich przedstawicieli do tureckiego sułtana z propozycją włączenia Ukrainy pod panowanie Porty Osmańskiej i obrony przed polskim królem (t. 1, s. 147-148)⁵¹. Kiedy jednak krymski chan Mehmed IV Girej, który powrócił na tron w 1654 r.⁵², znieważył wysłanników kozackich: „uszy i nosy kazał oberznąć, i pieszo... puścić” (t. 1, s. 155), Chmielnicki poddał się innemu wrogowi Rzeczypospolitej – carowi moskiewskiemu, co skutkowało moskiewską ofensywą i zajęciem Smoleńska (t. 1, s. 166).

Terytoria opanowane przez Chmielnickiego są wrogiem dla Boga i Cerkwi; bratając się z krymskimi Tatarami, Kozacy Chmielnickiego plądrują miasta i wsie, sprzedają do niewoli nieszczęśliwych ludzi za bezcen: „za nahajkę, albo za niuch tabaki” (t. 1, s. 98). Z dużym realizmem *Latopisiec* ukazuje okrucieństwo buntowników, którzy „pragną jak bestye łakome wilcy krwi ludzkiej, nie znając bojaźni Bożej, bezwinne stworzenia jego mordując różnemi sposobami, gwałty czyniąc pannom poczi-

⁵¹ А.О. Гурбик, *Київський полковник Антон Жданович*, „Український історичний журнал” 1998, № 3, s. 130-139.

⁵² L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w.*, Warszawa 1987, s. 188.

wym” (t. 1, s. 110), a ciała zamordowanych rzucają psom na pożarcie (t. 1, s. 111). Podczas napadu na majątek Młodzianowskiego grabieżcy zabili około 30 osób, nie szczędząc dzieci (t. 1, s. 118), a w Koszowej kilkoro małych dzieci „za nóżki wzięwszy porozdzierali” (t. 1, s. 119).

Jako ofiary brutalnych działań Chmielnickiego w ujęciu Jerlicza występują nie tyle szlachta, ile bezbronny prosty lud, a także Żydzi. Kijowskich Żydów Kozacy pozbawili ubrań, pobili i pozostawili przy życiu tylko dzięki wstawiennictwu metropolity Sylwestra Kossowa (t. 1, s. 96). Ani słowem nie wspominając o deklarowanej przez Chmielnickiego obronie wiary prawosławnej, Jerlicz wymienia wśród ofiar przemocy kozackiej duchowieństwo i mnichów bez względu na wyznanie. Kilkunastu mnichów i księży Kozacy pojмали obok kijowskiej świątyni Świętej Sofii, związali i pozostawili na saniach w mroźną noc. Księżę Skupskiego i Rączkiewicza utopili zaś w Dnieprze (t. 1, s. 96).

Wdarłszy się do Kijowa, Kozacy „mnichów w klasztorach pozostałych i księży włóczyli, kościoły rozbijać poczęli, do ostatka wyrabowali” (t. 1, s. 97), a łódź ze 113 księżmi puścili Dnieprem (t. 1, s. 97). Oni również ograbili monaster Korzecki (t. 1, s. 186-187). Podążając w kierunku Chmielnika i Międzyborza, Chmielnicki pragnie „dokończyć nędznych chrześcijan” (t. 1, s. 98). Ukazując strach jemu współczesnych przed Kozakami, Jerlicz konstatuje jednak, zgodnie z prawdą, że Kijowanie dwa razy, a może i dziesięć razy bardziej cieszyli się z Chmielnickiego niż kiedykolwiek wcześniej z własnych wojewodów (t. 1, s. 72).

Z zamiłowaniem pisze Jerlicz o cudownych przejawach bożego gniewu na Chmielnickiego i jego otoczenie. I tak nieszczęśliwy wypadek na pogrzebie niżyńskiego pułkownika Iwana Zołotarenka (zm. 1655 r.), kiedy w cerkwi Mikołajewskiej w Korsuniu od przewróconej świeczki powstał pożar, interpretowany jest w duchu całkowicie legendarnym: „ogień jako słup z ołtarza powstawszy, ogarnął wszystkich będących przy nabożeństwie i popalił” (t. 1, s. 179). Natomiast przybycie do Kijowa wielkiego hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła (1612-1655) ukazane zostało jako tryumf pobożnego spokoju. Hetman udał się na odpoczynek w pokojach metropolity przy świątyni pw. Sofii Kijowskiej, odwiedził monaster Kijowsko-Pieczerski, pozostawił monaster pod ochroną. Nawet przyroda cieszyła się z powrotu naturalnego trybu życia: „Tegoż miesiąca słowiki śpiewali i kukawki kukali przez kilka niedziel nad zwyczaj swój przystojny” (t. 1, s. 125).

W ten sposób *Latopisiec* Joachima Jerlicza burzy jednowymiarowy schemat mitu Chmielnickiego ukształtowany przeważnie w prorosyjskich środowiskach Ukrainy. Demonstruje on alternatywną narrację, która funkcjonowała w patriotycznych kołach prawosławnej szlachty ukraińskiej i wyższego duchowieństwa, świadomych własnej tożsamości etnicznej i religijnej oraz dobrze zintegrowanych w społecznej strukturze Rzeczypospolitej. Bez wątpienia owa alternatywa całkowicie odpowiadała poglądom tej części społeczeństwa ukraińskiego, która należała do unijnej metropolii kijowskiej oraz do Kościoła rzymskokatolickiego. Środowiska, które w naturalny sposób stanowiły integralną część społeczeństwa sarmackie-

go, radykalnie odrzucały, jako przejaw zdrady, zмовy z historycznymi wrogami państwa: imperium osmańskim, Chanatem Krymskim oraz Carstwem Moskiewskim. Dezawuowały one obłudę kozackiego hasła „za prawosławną wiarę”, wprowadzając przyczyny buntu do osobistej urazy Chmielnickiego lub stanowych żądań kozactwa zaporoskiego.

Ignorowanie narracji historycznej, która powstała i funkcjonowała w ukraińskiej części środowiska sarmackiego Rzeczypospolitej, niewątpliwie przyczynia się do jednostronnego, uproszczonego spojrzenia na przeszłość. Dlatego też pomimo wszystkich dostrzeżonych przez badaczy uchybień *Latopisca* Joachima Jerlicza i niezaprzeczalnego subiektywizmu autora dzieło to zasługuje na tłumaczenie na język ukraiński i włączenie do kanonu literackiego epoki baroku.

Przełożył Denys Pilipowicz

Bibliografia

Źródła

- Chrestomatija dawnoji ukrajinskoji literatury (do kincia XVIII st.)*, red. O.I. Biłeckyj, Kyjiw 1967.
- Hrabianka H., *Drǔjstwija prezǔlnoj y ot naczała polakow krwawszój nebywałoj brany Bohdana Chmelnyckoho, hetmana Zaporozśkoho, s polaky*, Kyew 1854.
- Južnorusskije letopisy*, red. O.Y. Łewyckyj, Kyew 1916.
- Kijewskij Svnopsys yły Kratkoje sobranije ot razlycznych listopyscow o naczałn slawenorossijskaho naroda y perwonaczalnych kniazech bohospasajemoho hrada Kijewa*, Kijew 1823.
- Kornijczuk O., *Twory: W 5 t., t. 2: Pjesy*, Kyjiw 1967.
- Kostomarow N., *Bohdan Chmelnyckyj. Ystoryczeskaja monohrafijsja*, Sankt-Peterburg 1884, t. 3.
- Kulisz P., *Twory: W 2 t., t. 1*, Kyjiw 1989.
- Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, z rękopisu wydał K.W. Wójcicki, t. 1-2, Warszawa 1853.
- Litopys Samowydcia*, wyd. pidhotuwaw Ja.I. Dzyra, Kyjiw 1971, *Dżereła z istoriji Ukrajiny*.
- Pancz P., *Homonila Ukrajina. Roman*, Kyjiw 1979.
- Sofonowycz F., *Chronika z litopysciw starodawnich*, red., peredmowa, komentari Ju.A. Mycyk, W.M. Krawczenko, Kyjiw 1992.
- Szaszkewycz M., *Twory*, Kyjiw 1973.
- Szewczenko T., *Powne zibrannia tworiw: U 12 t., t. 1*, Kyjiw 1989.
- Tyczyna P., *Zibrannia tworiw: U 12 t., t. 2: Poeziji 1938-1953*, Kyjiw 1984.

Ukrajinska poezija. Seredyna XVII st., red. W.I. Krekoteń, M.M. Sułyma, Kyjiw 1992.
Wełyczko S., *Łetopyś sobytyj w Juho-Zapadnoj Rossyy w XVII-m weke*, t. 1, Kyew 1848.

Ystoryczeskye pesny malorusskoho naroda, s obiasnenyjamy W. Antonowycza y M. Drahomanowa, t. 2, wyp. 1, Kyew 1875.

Величко С., *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке*, т. 1, Киев 1848.

Грабянка Г., *Дѣйствія презьбной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорозжского, с поляки*, Киев 1854.

Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова, т. 2, вып. 1, Киев 1875.

Київскій Сгнопис или Краткоє собраніє от различных лѣтописцов о началѣ славенороссійскаго народа и первоначальных князех богоспасаємого града Кієва, Київ 1823.

Корнійчук О., *Твори. В 5 т.*, т. 2: *П'єси*, Київ 1967.

Костомаров Н., *Богдан Хмельницкий. Историческая монография*, т. 3, Санкт-Петербург 1884.

Куліш П., *Твори. В 2 т.*, т. 1, Київ 1989.

Літопис Самовидця, вид. підготував Я.І. Дзира, Київ 1971, *Джерела з історії України*.

Панч П., *Гомоніла Україна. Роман*, Київ 1979.

Софонович Ф., *Хроніка з літописців стародавніх*, ред., передмова, коментарі Ю.А. Мицик, В.М. Кравченко, Київ 1992.

Тичина П., *Зібрання творів. У 12 т.*, т. 2: *Поезії 1938-1953*, Київ 1984.

Українська поезія. Середина XVII ст., ред. В.І. Крекотень, М.М. Сулима, Київ 1992.

Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.), ред. О.І. Білецький, Київ 1967.

Южнорусские летописи, ред. О.И. Левицкий, Киев 1916.

Шашкевич М., *Твори*, Київ 1973.

Шевченко Т., *Повне зібрання творів. У 12 т.*, т. 1, Київ 1989.

Monografie

Charłampowycz K.W., *Malorossyjskoe wlyjanye na welykorusskuju cerkownuju żyzn'*, t. 1, Kazań 1914.

Encykłopedija Istoriji Ukrajiny, red. W.A. Smolij et al., t. 10: *T-Ja*, Kyjiw 2013.

Hruszewskij M., *Istorija Ukrajiny-Rusy*, t. 8, cz. 2, Kyjiw–Wideń 1922.

Istorija mist i sił Ukrajinskoji RSR. W 26 t. Kyjiwska oblast', hołowna red. kołehija P.T. Trońko et al., Kyjiw 1971.

Istorija ukrajinskoji literatury. U 8 t., red. kołehija Je.P. Kyryluk et al., t. 1, Kyjiw 1967.

- Istorija ukrajinskoji literatury. U 12 t., t. 2: Dawnia literatura (druha polowyna XVI-XVIII st.)*, Kyjiw 2014.
- Jakowenko N., *Dzerkala identycznosti. Doslidžennia z istoriji ujawleń ta idej w Ukraini XVI-poczatku XVIII stolittia*, Kyjiw 2012.
- Kołosnykow H.A., Rožkow A.M., *Ordena y medaly SSSR*, Mynsk 1986.
- Korpaniuk M., *Słowo. Chrest. Szabla. Ukrajinske monastyrsko-cerkowne, switske krajowe litopysannia XVI-XVIII st., kompilaciji kozackoho litopysannia XVIII st. jak istoryko-literaturne jawyszcze*, Kyjiw 2005.
- Kyew. *Encyklopedyčeskyj spravocnyk*, red. A.W. Kudrytskyj, Kyew 1985.
- Mańkowski T., *Genealogia sarmatyzmu*, Warszawa 1946.
- Podhorodecki L., *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w.*, Warszawa 1987.
- Puławski F., *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, Warszawa 1915, *Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, t. 23-29.
- Tezysy o 300-letyju wossoedynenija Ukrainy s Rossyjej (1654-1954 hh.)*, Odobreny CK KPSS, Moskwa 1954.
- Ulewicz T., *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków 1950.
- Własow W.S., *Istorija Ukrainy. Pidručnyk dla 8-ho klasu zahalnooswitnich nawczalnych zakładiw*, Kyjiw 2016.
- Zoryn A., *Kormia dwuhlawoho orla... Russkaja lyteratura y hosudarstvennaja ydeolohija w poslednej treti XVIII-perwoj treti XIX weka*, Moskwa 2001, *Historia Rossica*.
- Власов В.С., *Історія України. Підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів*, Київ 2016.
- Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. 8, ч. 2, Київ-Відень 1922.
- Енциклопедія історії України*, ред. В.А. Смолій et al., т. 10: *Т-Я*, Київ 2013.
- Зорин А., *Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII-первой трети XIX века*, Москва 2001, *Historia Rossica*.
- Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Київська область*, головна ред. колегія П.Т. Тронько et al., Київ 1971.
- Історія української літератури. У 8 т.*, ред. колегія Є.П. Кирилук et al., т. 1, Київ 1967.
- Історія української літератури. У 12 т., т. 2: Давня література (друга половина XVI-XVIII ст.)*, Київ 2014.
- Киев. *Энциклопедический справочник*, ред. А.В. Кудрицкий, Киев 1985.
- Колесников Г.А., Рожков А.М., *Ордена и медали СССР*, Минск 1986.

Корпанюк М., *Слово. Хрест. Шабля. Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище*, Київ 2005.

Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.), Одобренны ЦК КПСС, Москва 1954.

Харлампович К.В., *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914.

Яковенко Н., *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-початку XVIII століття*, Київ 2012.

Artykuły naukowe

Franco I., *Studij nad ukrajinskymy narodnymi pisniamy. Bytwy na Żowtych Wodach i pod Korsunem*, „Zapysky Naukowoho towarzystwa imeny Szewczenka” 1911, t. 105, s. 18-49.

Hurbyk A.O., *Kyjiwskij polkownyk Anton Ždanowycz*, „Ukrajinskyj istorycznyj žurnal” 1998, No 3, s. 130-139.

Jakowenko N., *Żyttieprostir versus identycznist' ruskoho szlachtyczya XVII stolittia (na prykladi Jana/Joakyma Jerłycza)*, [w:] *Ukrajina XVII stolittia: suspilstwo, filosofija, kultura. Zbirnyk naukowych prac pamjati profesora Waleriji Mychajliwny Niczyk*, red. L. Dowha, N. Jakowenko, Kyjiw 2005, s. 475-509.

Maciejewski J., *Sarmatyzm jako formacja kulturowa. Geneza i główne cechy wyodrębniające*, „Teksty. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1974, nr 4(16), s. 13-42.

Мусык Ю.А., *Nacionalno-wyzwolna wijna ukrajinskoho narodu seredyny XVII st. oczyma Jerłycza*, „Archiwy Ukrainy” 1995, No 4-6, s. 33-40.

Тесленко І., *Rodynnyj klan Jerłycziv*, „Socium. Almanach socialnoji istoriji” 2004, wyp. 4, s. 135-188.

Wozniak M., *Ukrajinski pisni j polski wirszi z „Litopyscia” Jerłycza*, „Zapysky Naukowoho towarzystwa imeny Szewczenka” 1931, t. 151, s. 195-205.

Wójcicki K.W., *Joachim Jerlicz i latopisiec albo kroniczka jego od r. 1620 do 1673*, „Biblioteka Warszawska” 1852, nr 2, s. 189-204.

Возняк М., *Українські пісні й польські вірші з „Літописця” Єрлича*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 1931, т. 151, s. 195-205.

Гурбик А.О., *Київський полковник Антон Жданович*, „Український історичний журнал” 1998, № 3, s. 130-139.

Мицик Ю.А., *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича*, „Архіви України” 1995, № 4-6, s. 33-40.

Тесленко І., *Родинний клан Єрличів*, „Соціум. Альманах соціальної історії” 2004, вип. 4, s. 135-188.

Франко І., *Студії над українськими народними піснями. Битви на Жовтих Водах і під Корсунем*, „Записки Наукового товариства імени Шевченка” 1911, т. 105. s. 18-49.

Яковенко Н., *Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)*, [w:] *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик*, ред. Л. Довга, Н. Яковенко, Київ 2005, s. 475-509.

Netografia

Pankrat'ew S., *Tryumf y trahedyja żywopysca*, „Kyewskyj westnyk” 2009, (z 5 V) [on-line] http://kyiv-vestnik.com.ua/public_s1174.html.

Панкратьев С., *Триумф и трагедия живописца*, „Киевский вестник” 2009, (z 5 V) [on-line] http://kyiv-vestnik.com.ua/public_s1174.html.

Monografia zawiera istotne spostrzeżenia z zakresu ukrainoznawstwa, szczególnie aktualne i potrzebne dziś, w dobie walki Ukrainy, niepodległej przecież od 1991 r., o integralność terytorialną i zachowanie tożsamości narodowej, pielęgnowanie pamięci historycznej i dalsze budowanie nowoczesnego społeczeństwa europejskiego. Monografia z pewnością zainteresuje kulturoznawców, literaturoznawców, historyków i socjologów, a także wszystkich tych, którym nieobce są zagadnienia z zakresu ukrainoznawstwa oraz wschodoznawstwa.

z recenzji

dr hab. Anny Horniatko, prof. UAM

ISBN 978-83-8138-333-2

9 788381 383332

<https://akademicka.pl>